

SOKRATAS IR ASMENYBĖS FORMAVIMO PROBLEMA

Su Sokrato gyvenimu, pažiūrom ir tragiška mirtimi siejasi daug filosofijos problemų, kurias įvairūs autoriai aiškina labai nevienodai, o kartais net priešingai. Svarbiausia tokio nevienodumo priežastis, matyt, yra ta, kad Sokratas savo teoriją dėstė tik gyvu žodžiu ir jokių raštų nepaliko. Apie Sokrato filosofiją mes sprendžiame iš veikalų, kurie buvo parašyti apie jį įvairiais laikais po jo mirties.

Reikia manyti, kad patikimiausi autoriai, rašę apie Sokratą, yra jo amžininkai: visų pirma jo mokiniai Platonas ir Ksenofontas, garsus anų laikų komedijų rašytojas Aristofanas (sukūręs „Debesyse“ Sokrato karikatūrą, kurioje atvaizdavo kai kuriuos mąstytojo gyvenimo būdo ir pažiūrų bruožus¹), o taip pat Platono mokinys Aristotelis. Pagaliau nemažai žinių pateikia Diogenas Laercijus ir kiti filosofijos istorijos tyrinėtojai. Sulyginus turimą medžiagą, atrodo, galima susidaryti visiškai aiškų vaizdą apie Sokratą ir jo mokslą. Nurodytąja literatūra ir bus daugiausia remiamasi šiame straipsnyje, liečiančiame tik tuos Sokrato ir jo mokslo bruožus, kurie siejasi su asmenybės ugdymu.

Amžininkai pasakoja, kad Sokrato išvaizda nebuvo patraukli. Jo kresnas, į nutukimą linkęs kūnas, išsišovusios akys, riesta nosis ir stambios lūpos daug kam priminė sileną. Tačiau toks išorinis nepatrauklumas dar labiau išryškino Sokrato dvasinį grožį — jo didžiadvasiškumą, inteligenciją, patriotizmą, mokėjimą valdytis ir subtilų jumorą.

K. Markso žodžiais tariant, Sokratą „galima pavadinti filosofijos įsikūnijimu“². Tai vienas iš tų mąstytojų, kurie gyveno taip, kaip patys mokė. Dėl to filosofijai ir kultūros istorijai praktinis Sokrato darbas turė-

¹ J. Dumčius, L. Valkūnas, Graikų literatūros chrestomatija, V., 1963, p. 215—274. Ano meto komedijos buvo lyg visuomenės sąžinė; jose ryškiai atsispindėjo tai, kuo gyveno ir domėjosi žmonės. Komedijose dažnai buvo vaizduojami žinomi ir įtakingi asmenys. Taigi, jau vien tai, kad Aristofanas pasirinko Sokratą savo komedijos herojum, rodo, jog filosofas Atėnuose buvo populiarus, visiems žinomas.

² K. Marksas, F. Engelsas, Apie religiją, V., 1958, p. 16.

jo ne mažesnės reikšmės, negu spekuliatyvūs teoriniai kitų mąstytojų samprotavimai.

Sokratas buvo kilęs iš liaudies. Jo tėvas Sofroniskas, mažai žinomas skulptorius ar dievdirbys, matyt, gyveno nepasiturinčiai, nes šeimą maitinti padėjo ir jo žmona — filosofo motina — Fenaretė, dirbusi pribuvėja. Taigi, jaunas būdamas, Sokratas prie ištaigos priprasti negalėjo. Jo materialiniai poreikiai visą gyvenimą buvo labai nedideli. Jis tenkinosi pačiu paprasčiausiu maistu, žiemą ir vasarą tuo pačiu apnešiotu apsiaustu, dažniausiai basas jis vaikščiojo Atėnų gatvėmis ir dirbo savo darbą, kalbėdamasis moralės klausimais. Jį lydėdavo jaunų vyrų būrys — jo mokiniai ir bičiuliai, su kuriais jis aiškinosi, kas yra grožis, gėris, teisingumas, drąsa, kas yra valstybė, valdžia, koks turi būti valstybės vyras ir t. t. Tuos, kurie visa tai žinojo, Sokratas laikė kilniais³, o nežinančius — vergiškos sielos žmonėmis⁴.

Pinigų už mokymą iš savo mokinių Sokratas neimdavo, manydamas, kad pardavinėti išmintį yra taip pat negarbinga, kaip ir pardavinėti meilę ar bičiulystę⁵. Jo nuomone, mokytojui geriausias atlyginimas turėtų būti mokinių pažanga ir jų dėkingumas.

Tačiau Sokratas nebuvo nei asketas, nei pedantas. Jis nevengė žmonių ir mielai su jais bendravo, nueidavo ir į puotas. Nesijuokė iš žmonių aistrų, bet manė, kad aistras turi valdyti protas. Kaip ir daugelis ano meto graikų, jis labai vertino stiprų, sveiką ir užgrūdintą kūną. Pats jis buvo labai užsigrūdinęs ir lengvai galėjo pakelti šaltį ir karštį, maisto ir miego stoką taip, kad net stebino aplinkinius. Savo mokinius jis taip pat nuolatos ragindavo būti saikingais ir grūdintis, mokytis pakelti įvairius gyvenimo negandus⁶.

Savo bičiulius Sokratas stebino ir savo mokėjimu tvardytis, nepasimesti tiek pasisekimo, tiek nesėkmių metu⁷. Jo neišvesdavo iš pusiausvyros nei užgaulūs priešininkų žodžiai, nei dažna šeimos nesantaika⁸.

³ Ксенофонт Афинский, Сократические сочинения, М.-Л., 1935, стр. 24—25, 145—146.

⁴ Sokratas, žinoma, čia turi galvoje ne juridinę, o dvasinę vergovę, nežinančiojo priklausomybę nuo stipresniojo ar žinančiojo.

⁵ Ксенофонт Афинский, Сократические сочинения, стр. 52.

⁶ Ten pat, p. 55.

⁷ Аристотель, Аналитики, М., 1952, стр. 278.

⁸ Nesinorėtų, žinoma, be didesnės analizės kategoriškai kaltinti jo žmoną Ksantipę už priekaištus vyrui, kuris jai užkrovė vaikų auklėjimą ir kitus šeimos rūpesčius. Nurodysime tik, kad Atėnuose visi žinojo Ksantipės temperamentą ir jos vardas tapo blogos žmonos sinonimu. Tuo tarpu Sokratas draugams aiškinosi, kad jis pasirinko Ksantipę, norėdamas išmėginti savo būdą: jei jis pajėgs sugyventi su tokia žmona, tai sugyventi su visais kitais bus vieni niekal.

Sveiko, užgrūdinto kūno, valios ir panašių būdo savybių Sokratas nelaikė pagrindiniais dalykais gyvenime. Svarbiausias kiekvieno žmogaus tikslas, Sokrato nuomone, yra išlavinti savo protą ir žinoti, kas yra gera ir kas bloga, nes tai apsprendžia kiekvieną žmogaus žingsnį. Išmintingas žmogus esąs toks didelis ir stiprus, kad jo negali pasiekti joks blogis. Dėl to svarbiausiu savo gyvenimo tikslu Sokratas laikė nagrinėti etikos sąvokas ir tuo būdu ugdyti žmonių charakterius, protą, pratinti juos elgtis taip, kaip reikalauja moralės normos.

Sokrato pasirinktas uždavinys — nagrinėti etikos sąvokas ir tuo būdu lavinti protą — iš tikro yra labai svarbus, bet vis dėlto jis siaurokas ir nepakankamas. Žinoma, naivu būtų reikalauti iš mąstytojo, gyvenusio daugiau kaip prieš du tūkstančius metų, išspręsti visus klausimus, kuriuos nagrinėja šiuolaikinė etika. Sokrato etiką apsprendė tų laikų mokslo lygis, ekonominės bei politinės sąlygos.

Gimė Sokratas 469 m. pr. m. e. Jo jaunystė sutapo su ekonominiu ir politiniu Atėnų klestėjimu. Nugalėję persus, atėniečiai pirmavo Viduržemio jūroje, o tai sudarė sąlygas sparčiai vystytis pramonei bei prekybai. Stipri krašto ekonomika atvėrė plačiausias galimybes mokslui ir menui. Tuo metu Atėnus valdė Periklas, čia kūrė Fidijas, Aristofanas, Euripidas ir daug kitų genijų, kurių palikimas žavi iki šių dienų.

To meto atėnietis teisėtai didžiavosi savo valstybe, įstatymais ir krašto didvyriais. Demokratinė santvarka kiekvienam laisvam piliečiui leido aktyviai dalyvauti krašto valdyje, ir atėniečiai tai su noru darė. Be abejo, valdyti gali tik tas, kas turi atitinkamų žinių, kas yra tam pasiruošęs. Tuo tarpu ano meto Atėnų mokyklose jaunuoliai mokydavosi muzikos, pramokdavo kurti eiles ir grūdindavosi sportuodami, tačiau gilesnio išsilavinimo negaudavo. Dėl to pats gyvenimas reikalavo kitokių mokymo formų. Taip atsirado sofistai, mokytojai-išminčiai, kurie keliaudavo iš miesto į miestą ir už pinigus mokydavo jaunuolius.

Ankstyvieji sofistai nemažai padarė, plėsdami Atėnuose švietimą, žadindami atėniečių domėjimąsi klausimais, kurie lietė žmogų ir jo veiklą. Tačiau sofistikoje jau iš pat pradžių slypėjo subjektyvizmo pavojus. Senovės Graikijoje valstybės vyru tapdavo tik tas, kas mokėjo gražiai ir gerai kalbėti ir įtikinti kitus. Svarbiausias sofistų tikslas buvo auklėti liaudies vadus, gabius politikus. Dėl to sofistai daugiausia dėmesio skyrė retorikai. Jie siekė išmokyti savo mokinius iškalbos, paruošti juos taip, kad tie visada galėtų atsakyti į kiekvieną jiems duodamą klausimą. Todėl sofistai paprastai nesigilino į teoriją, o užsiėmė grynai praktiniais klausimais. Jie samprotaudavo ne apie dalyko esmę, o apie tai, kaip tą ar

kitą dalyką galima būtų išaiškinti pačiam kalbančiajam naudingiausia prasme. Žodžių teisingumas buvo grindžiamas tik sugebėjimu įtikinti kitus. Jokios objektyvios tiesos jie nepripažino ir aiškino, kad tiesą kiekvienas žmogus supranta savaip. Teisinga, sofistų supratimu, yra tai, kuo žmogus tuo metu tiki. Sofistas Protagoras net sakė, kad „žmogus yra visų daiktų matas — egzistuojančių, kad jie egzistuoja, ir neegzistuojančių, kad jie neegzistuoja“⁹. Šitoks galvojimo būdas negalėjo užtikrinti, kad žmogus, išmokęs sofistikos, nepanaudos jos savanaudiškiems ir žemiems tikslams. Ir iš tikrųjų, vėlesnieji sofistai palaipsniui tapo kraštutiniais pragmatikais, kurie galėjo įrodyti ką tik nori ir kaip nori.

Atėnų galybės metais sofistinė ekvilibristika žodžiais nebuvo pavojinga ir į ją buvo žiūrima atlaidžiai. Tačiau vėliau ji ėmė kelti pavojų valstybės pamatams, nes tie pamatai tapo silpni: valstybė nusmuko ekonomiškai ir politiškai, kraštas buvo pergyvenęs daug baisių nelaimių. Tuo metu sofistika naudojosi visi tie, kurie vadovavosi egoistiniais ir žemais tikslais.

431 m. pr. m. e. tarp Atėnų ir Spartos kilo dešimtį metų užtrukęs Peloponeso karas. Po metų Atėnuose pradėjo siausti baisi maro epidemija, nuo kurios mirė labai daug atėniečių, jų tarpe Periklas.

Karo ir epidemijos nelaimės palaužė atėniečius ekonomiškai, politiškai ir morališkai. Kare ir nuo epidemijos vienodai mirė tiek geri, tiek moraliai degradavę žmonės, ir niekas nežinojo, kas jo laukė rytojaus dieną. Dėl to viešame gyvenime ėmė vyrauti tie, kuriems sąžinės balsą nustelbė noras gyventi, noras bet kuria kaina patirti kaip galima daugiau malonumų. Kaip rašo istorikai, tuo metu Atėnuose niekas nebijojo atsakomybės, dėl to daugėjo nusikaltimų, net ištvirkavimas nebuvo laikomas gėdingu dalyku¹⁰.

Gyvenimo lygio smukimas ir moralinė degradacija vargino kraštą ir po karo. Ilgalaikė ir klestinti demokratija dabar užleido vietą dažniems valdančiųjų partijų pasikeitimams, teroro bangoms. Priešui nugalėti visos priemonės buvo laikinos geros. Tas, kuris bent trumpą laiką pasijusdavo stipresnis ir galingesnis už kitus, tarėsi, kad jam nieko nėra negalimo, nieko neleistino. Krašte viešpatavo kyšininkavimas, papirkinėjimas, išdavystės ir nepasitikėjimas. Dori ir sąžiningi žmonės buvo laikomi kvailiais, o triumfuojantys skriaudikai tarėsi esą išmintingiausi. Ir „visų tų blogybių šaltinis buvo troškimas valdžios“, kai jos siekė savanaudžiai ir garbėtroškos¹¹.

⁹ Античные философы (Свидетельства, фрагменты и тексты), Киев, 1955, стр. 116.

¹⁰ Фукидид, История, т. 1, М., 1915, стр. 127—131.

¹¹ Ten pat, p. 226.

Sokratas kai kuriuo atžvilgiu primena ankstyvuosius sofistus. Jis taip pat domėjosi žmogaus gyvenimo klausimais ir savo mintis skleidė tarp tų, kurie norėjo mokytis išminties. Jei kas norėjo klausytis, jis niekam „ar tai jaunam, ar senam“ niekuomet nedraudęs. Ir turtuoliui, ir vargšui vienodai leidęs klausinėti, atsakinėti arba klausyti¹². Todėl daugeliui vidutinio išsilavinimo amžininkų Sokratas atrodė esąs sofistai. Matyt, dėl to ir Aristofanas vaizduoja jį kaip sofistikos mokytojo simbolį, o teismas taip pat pasmerkė jį mirti kaipo sofistą. Tačiau savo turiniu Sokrato mokslas labai skyrėsi nuo sofistų. Moralės ir politikos sąvokas sofistai traktavo pagal reikalą ir jų lankstumą savo kalbose privedavo iki priešybių tapatumo¹³. Sokratas akcentavo tų sąvokų turinio objektyvumą ir pastovumą. Jo požiūriu, moralines normas sąlygoja reali žmonių veikla ir todėl tos normos turi būti visiems vienodos.

Etinių sąvokų suabsoliutinimas galėjo padaryti visą Sokrato etiką iliuzoriška ir niekam netinkama. Tačiau Sokratas aiškiai pabrėžia, kad moralės normos yra pastovios tik santykiškai. Dėl to ir jų sąvokos turi turėti tik santykiškai pastovų turinį. Teisingumas, drąsa, susivaldymas ir pan. visada yra teigiamos žmogaus charakterio savybės, tačiau ne visada jos vienodai aiškinamos. Dėl to reikia tiksliai žinoti, ką tie žodžiai reiškia, kokį žmogų reikia vadinti teisingu, drąsiu, susivaldančiu. Sokratas etinių sąvokų nagrinėjimą ir tų sąvokų definicijas laikė svarbiausiu dalyku: tikslus tų sąvokų žinojimas leistų apibrėžtai vertinti savo ir kitų elgesį.

Susidaryti tiksliai ir aiškiai sąvokas gali kiekvienas, kuris pajėgia analizuoti savo ir kitų mintis bei veiksmus. Todėl Sokratas siūlo kiekvienam žmogui pirmiausia pažinti save patį. Pažindami save, žmonės išmoksta skirti tai, kas jiems naudinga ir kas kenkia, ir imasi tokių darbų, kuriems yra pajėgūs. Analizuodami mintis ir veiksmus, žmonės palaipsniui pradeda suprasti, kas yra gėris, grožis, laimė, dorovingumas, ir tiems idealams paskiria savo gyvenimą. Tuo tarpu tie, kurie savęs nepažįsta, dažnai yra linkę savo jėgas pervertinti ir, imdamiesi dalykų, kurių nesupranta, padaro žalos ne tik sau, bet ir kitiems.

Tiksliai ir aiškiai sąvokos nėra įgimtas dalykas. Jas gali įgyti kiekvienas, palaipsniui gilindamasis į dalyko esmę¹⁴. Savęs Sokratas taip pat nelaiškė visažinančiu (sakėsi, jog jis žino tik tiek, kad nieko nežino). Užtat jis mėgo aiškintis dalykų esmę kartu su kitais. Tuo keliu eidamas,

¹² *Platonas, Dialogai, V., 1968, p. 111.*

¹³ *V. Leninas, Raštai, t. 38, p. 96.*

¹⁴ *Ксенофонт Афинский, Сократические сочинения, стр. 119.*

jis kuklesniusius skatino imtis drąsesnių veiksmų, o tiems, kurie tarėsi viską žiną, parodydavo, kad jie klysta.

Sokratas pasakoja, kad aplinkui jis matęs daug vyrų, laikomų garbingais ir išmintingais. Norėdamas įsitikinti, ar šie iš tikro tokie yra, jis nuėjo „pas vieną iš tų, kurie garsėja išminčiais“. Tačiau, pasikalbėjęs su tuo valstybės vyru, pasirodė, kad jis „tik atrodo išmintingas ir daugeliui kitų ir dar labiau pats sau, o toks tikrai nėra“¹⁵. Tą patį Sokratas pamatė, kalbėdamasis ir su daugeliu kitų valdininkų. Bet kai jis pabandė įrodyti, kad tie vyrai tik laiko save išmintingais, o iš tikrųjų tokie nėra,— užsitraukė jų pyktį ir neapykantą.

Po to Sokratas nuėjo pas poetus, ir, tikėdamasis iš jų ko nors pramokti, ėmė klausinėti, ką jie nori pasakyti, kurdami savo veikalus. Ir pasirodė, kad daugelis kitų žmonių „geriau nusimanydavo apie šių poetų veikalus, negu anie patys“¹⁶. Pagaliau filosofas kreipėsi į amatininkus. Tie žmonės, kaip paaiškėjo, tikrai moka savo amatą ir dirba pagal savo žinias. Dėl to amatininkų darbas Sokrato moksle dažnai yra panaudojamas kaip tikro žinojimo pavyzdys. Tačiau ir amatininkai, kai tik jie imdavo kalbėti ne apie savo amatą, o apie aukštesnius dalykus, darydavosi panašūs į kitus: kiekvienas manėsi esąs išmintingiausias net pačiuose svarbiuosiuose dalykuose. Vadinasi, pasirodė, kad ne tik Sokrato, bet ir kiekvieno kito žmogaus žinojimas yra ribotas, tik nevisi ryžtasi tai pripažinti.

Tezė „žinau, kad nieko nežinau“ Sokrato filosofijoje nereiškia žinojimo paneigimo apskritai. Sokratas — ne skeptikas, o tik kritikas. Ta tezė — tai raginimas nepasitikėti tariamais autoritetais ir nesustoti ties tuo, kas jau pasiekta. Kiekvienas žmogus turi siekti vis tobulesnio žinojimo, o kas jį yra pasiekęs, turi mokytis to ir kitus, atskleisdamas jų samprotavimų ir veiksmų klaidas.

Ieškant žinojimo, turi būti panaudotos visos psichinės galios — protas, valia, jausmai — ir pati žmogaus veikla. Protas, valia, jausmai ir veikla, Sokrato nuomone, pažinime neatskiriamai susiję. Dėl to išmintingas žmogus visada esąs doras, o doras — išmintingas.

Sokratas labiausiai vertina protą, kuris sugeba mąstyti aiškiomis sąvokomis. Toks protas visada bus pajėgus vadovauti jausmams ir veiksams. Dėl to Sokrato etika yra grynai intelektualistinė. Protas ir žinojimas čia laikomi aukščiausiuoju gėriu, nuo kurio priklauso visas žmogaus

¹⁵ *Platonas*, Dialogai, p. 91—92.

¹⁶ *Ten pat*, p. 93.

gyvenimas. Visa kita, ką žmonės yra įpratę vadinti gėriu (turtai, garbė, netgi sveikata ir gyvybė), neteisingai juos suprantant ir vertinant, tam tikromis aplinkybėmis gali tapti blogiu. Todėl žmogaus pareiga yra rūpintis aukščiausiu gėriu — žinojimu.

Sokratas protingą mąstymą sutapatina su dorove. (Šis teiginys, aišku, nėra visai teisingas, nes visais laikais pasitaiko mokytų, išsilavinusių žmonių, kurių elgesys nesutampa su tuo, ką jie žino ir ko patys moko.) Protą su dorove, o šią — su laime siejo daugelis ano meto Graikijos mąstytojų. „Ne fizinės jėgos ir ne pinigai daro žmones laimingus, bet teisumas ir visapusiška išmintis“ — sakė Demokritas¹⁷. Panašiai teigė Heraklitas ir kiti ano meto mąstytojai. Sokratas, atrodo, seka šia tradicija ir išmintį tiesiog sutapatina su dorove, o dorovę — su laime. Todėl pagal šią teoriją žinantis ir doras žmogus visada yra laimingas. O tu, kurie žino, kaip reikia elgtis, bet elgiasi priešingai, Sokratas nelaikė tikrai išmintingais¹⁸.

Tokį išminties, dorovės ir laimės sutapatinimą iš dalies paaiškina ir tai, kad Sokratas manė, jog kiekvienas žmogus iš prigimties yra geras ir nori būti laimingas. Todėl jis visada elgiasi taip, kaip jam atrodo teisinga, gražu ir gera. Tačiau žmogaus žinojimas ne visada yra tikras. Dažnai tai yra tik manymas, kuris gali tapti neteisingų veiksmų priežastimi. Pagaliau galimi ir konfliktai tarp proto ir valios bei jausmų. Tokie konfliktai rodo, kad toje srityje protas yra per silpnas, kad čia jam trūksta žinių, kuriomis galėtų priversti valią ir jausmus paklusti. Dėl to, norint išauklėti gerą žmogų, reikia jį išmokyti pažinti gėrį, grožį ir teisingumą. Tokia, Sokrato nurodyta, auklėjimo kryptis, be abejo, yra labai svarbi ir būtina, tačiau, kad žmogus būtų geras, doras, vien žinojimo vis dėlto nepakanka.

Mokydamas ieškoti žinojimo, Sokratas meistriškai naudojami diskusijos metodu, kuris anuo metu buvo vadinamas dialektika. Tokio metodo esmė yra mokėjimas formuluoti klausimus. Sudėtingą problemą Sokratas suskaidydavo į paprastesnius klausimus, į kuriuos galėjo atsakyti kiekvienas. Tokiais klausimais Sokratas priremdavo savo pašnekovą prie sienos, reikalaudamas griežtų ir tikslių atsakymų. Taip — dialektikos metodu — Sokratas mokė sąmoningai kalbėti ir tobulinti mąstymą.

Dialektika Sokratas naudojo dvejopai. Kartais mąstytojas priešininco tezę priimdavo ir, prisidengęs tariamu nežinojimu (Sokrato ironija),

¹⁷ Материалисты древней Греции, М., 1955, стр. 155.

¹⁸ Ксенофонт Афинский, Сократические сочинения, стр. 119.

prašydavo ją paaiškinti. Paskui eidavo klausimas, reikalaujantis naujo atsakymo. Po to antras, trečias klausimas ir t. t. Pagaliau tie klausimai pašnekovui įrodydavo, kad jo žinios, kuriomis jis pradžioje neabejojo, yra abejotinos ir dažnai neteisingos. Ksenofontas atpasakoja daugelį Sokrato tokio pobūdžio pokalbių. Štai vieno iš jų turinys.

Kilmingas jaunuolis, vardu Glaukonas, dar neturėdamas reikiamų žinių, siekė užimti vadovaujančią vietą valstybėje. Susitikęs Glaukoną, Sokratas pradėjo su juo kalbėtis. Pirmiausia filosofas pabrėžė valstybinės veiklos svarbumą ir gerai vadovaujančių vyrų reikšmę valstybei. Tokie žodžiai jaunuoliui patiko, ir jis įsitraukė į pokalbį. Tada Sokratas paklausė, kaip Glaukonas mėgins pakelti piliečių gerovę. Matyt, jis gerai nusimanęs apie valstybės finansų būklę, apie jos pajamas ir išlaidas. Bet pasirodė, kad šioje srityje jaunuolis žinių dar neturėjo. Tada, gal būt, Glaukonas nusimanęs karo dalykuose ir gerai žinąs savo krašto ir kitų valstybių karines pajėgas. Bet ir į tuos, ir į kitus klausimus atsakyti Glaukonas negalėjo. Tuo būdu Sokratas jam įrodė, kad valstybinei veiklai jis dar nepasiruošęs¹⁹.

Jau šis pavyzdys rodo, kad Sokrato ironija — tai ne atsisakymas ieškoti tiesos, o tik psichologinis metodas įtraukti pašnekovą į gilesnį pokalbį. Toliau Sokratas įrodydavo, kad ano žinios yra netikros ir pasipūtimas neturi pagrindo. Tais atvejais, kai pašnekovas būdavo kritiškas ir tikrai siekė žinių, Sokratas ironijos visai nenaudojo. Tada jis kartu su pašnekovu ieškodavo atsakymo į rūpimą klausimą — irgi tuo pačiu klausimų-atsakymų metodu. Būdavo ieškoma būdingiausių tos rūšies faktų ir, remiantis bendrais jų požymiais, išvedamas atitinkamas sąvokos apibrėžimas. Šį metodą gerai vaizduoja Ksenofonto aprašytas Sokrato pokalbis su Eutidemu²⁰. Norėdamas nustatyti, kas yra teisingumas, Sokratas siūlo Eutidemui išvardyti veiksmus, kuriuos jis laiko teisingais, ir veiksmus, kuriuos jis laiko neteisingais. Toliau filosofas siūlo lyginti teisingus veiksmus ir ieškoti tų bendrų požymių, dėl kurių jie laikomi teisingais. Taip, remiantis surastais bendrais požymiais, sudaroma teisingumo sąvoka ir duodamas jos apibrėžimas. Tai tipiškas induktyvaus protavimo būdas. Dėl to Aristotelis ir pažymi, kad Sokratui neabejotinai reikia priskirti du dalykus: induktyvų protavimą ir bendrų sąvokų apibrėžimą²¹.

¹⁹ Ten pat, p. 109—113.

²⁰ Ten pat, p. 142—146.

²¹ *Аристотель, Метафизика, М.-Л., 1934, стр. 223.*

Kaip rašo Sokrato mokiniai, kurti bendrąsias sąvokas ir jų apibrėžimus jis neskubėdavo ir savo apibrėžimų jiems neprimesdavo. Filosofas vertė pačius mokinius ieškoti definicijų, nes jam rūpėjo, kad jie vartotų žodžius ne mechaniškai, bet sąmoningai, žinotų jų reikšmes. Dažnai atsitikdavo, kad apibrėžimo sukurti nepasisėkdavo ir sąvokos analizę tekdavo kartoti po keletą kartų. Tačiau čia svarbi buvo ne tiek pati definicija, kiek proto lavinimas ir nuolatinis jau turimų definicijų keitimas naujomis, teisingesnėmis. Tai skatino mokinius galvoti savarankiškai, neprarasti savo individualybės.

Didžioji Sokrato mokinių dalis suprato jo tikslą — ugdyti protingus ir gerus žmones. Jie sekė savo mokytoju ir didžiavosi juo. Diogenas Laercijus aprašo tokį atsitikimą. Kartą Sokratas gatvėje sutiko dar jauną Ksenofontą, kurį sustabdęs paklausė, ar jis nežino, kur galima būtų nusipirkti maisto produktų. Jaunuolis žinojo ir Sokratui paaiškino. Tada filosofas vėl paklausė, ar Ksenofontas kartais nežino, kur yra ugdomi dori žmonės. Į šį klausimą jaunuolis nežinojo ką atsakyti. „Tai eik su manim ir sužinosi“, — pakvietė Sokratas²². Ksenofontas nuėjo, tapo Sokrato mokiniu ir su daugeliu kitų liko jam ištikimas visą gyvenimą.

Tačiau buvo ir tokių, kurie jaunystėje susižavėję klausydavosi Sokrato, o vėliau, pakliuvę į gyvenimo sūkurį, pamiršdavo, ką buvo išmokę, ir, nevaldydami savo aistrų, gyvendavo taip, kaip gyveno anksčiau²³. Kai kurie iš jų imdavo gėdytis ir net vengti Sokrato, o kiti dargi tapdavo jo priešais.

Priešų, reikia manyti, Sokratas turėjo nemažai. Tai visų pirma visi tie pasipūtėliai ir dabitos, kuriuos Atėnų aikštėse, turguje ar kitoje vietoje vietoje Sokratas ne kartą buvo sugėdinęs, parodydamas jų menkumą ir nepagrįstas pretenzijas. Ir, tur būt, ne vienas iš jų prisidėjo prie to, kurie teisme pasmerkė Sokratą mirti.

* * *

399 m. pr. m. e. Sokratas buvo apkaltintas bedievybe bei jaunimo tvirkinimu ir nuteistas mirti.

Oficialus kaltintojas, pareikalavęs filosofo mirties, buvo mažai žinomas poetas Meletas. Teisme Meletą palaikė turtingas Atėnų pilietis

²² *Diogenes Laertius*, *Leben und Meinungen berühmter Philosophen*, Bd. I, Berlin, 1955, S. 97—98.

²³ Čia visų pirma turime galvoje buvusius Sokrato mokinius Alkibiadą ir Kritijų. Abu šie vyrai, tapę valstybės vadovais, pamiršo Sokrato mokslą ir savo egoizmu bei žiaurumu padarė atėniečiams daug blogo.

Anitas ir retorikos mokytojas Likonas. Pagrindinis kaltintojas, atrodo, buvo Anitas, žinomas politinis veikėjas, daugkartinis strategas, turėjęs Sokratui politinių ir asmeninių pretenzijų²⁴.

Prisiminus Sokrato gyvenimo būdą ir mokslą, minėtas jo apkaltinimas, mūsų akimis žiūrint, atrodo paradoksalus. Ir vis dėlto jį bent iš dalies galima suprasti, dar kartą pažvelgus į tas sąlygas, kuriomis mąstytojas gyveno paskutiniuosius savo gyvenimo metus. Kaip tik čia labai ryškiai atsiskleidė Sokrato asmenybė: jis ir mirties akivaizdoje nepalūžo — liko ištikimas savo principams.

Atėniečiai matė ir sielojosi, kad jų valstybė po Peloponeso karo nelaimių degradavo ekonomiškai ir politiškai. Dauguma jų nuoširdžiai ieškojo būdų atgaivinti atėniečių patriotizmą ir pašalinti visas priežastis, trukdžiusias atstatyti krašto gerovę ir autoritetą. Tačiau buvo ir tokių, kurie, akcentuodami antraeilius reiškinius, mėgino nerimastaujančių žmonių žvilgsnį nukreipti nuo tikrųjų smukimo priežasčių. Tam reikalui labai tiko kieno nors apkaltinimas bedievybe.

Vidutinis, mažai išlavintas graikas tuo metu dar tikėjo, kad dievai baudžia ne tik tuos, kurie jų išsižadėjo, bet ir miestus bei valstybes, kuriuos bedieviai „sutepė“, ten gyvendami ar buvodami. Ir Atėnų įstatymai buvo griežti tiems, kurie neaukojo aukų valstybiniam dievams. Todėl sunkiais kraštui momentais buvo įprasta ieškoti bedievių. Prieš pat Peloponeso karą bedievybe buvo apkaltintas filosofas Anaksagoras, šiek tiek vėliau — žymus sofist Protogoras. Tik palankių aplinkybių dėka jiedu pasitraukė iš Atėnų ir išvengė teismo.

Sokratas buvo trečias to meto filosofas, apkaltintas bedievybe, ir, matyt, ne visai be pagrindo.

Sokrato laikų Graikija gyveno kultūros persilaužimo laikotarpi; išsilavinusiam žmogui sunku jau buvo tikėti dievais, apie kuriuos buvo pasakojama mituose. Jis galėjo juos priimti nebent kaip fantazijos kūrinis arba kaip tam tikrus simbolius. Jau „Periklo laikais sofistai, Sokratas <...>, menas ir retorika buvo išstūmę religiją“²⁵. Todėl Protogoras atvirai sakydavo, kad jis nežino, ar dievai yra, ar jų nėra²⁶. Kiti filosofai, jei ir kalbėjo apie dievybę, tai dažniausiai vaizdavosi ją labai ne-

²⁴ Trisdešimties tironų valdymo metu Anitas buvo ištremtas, o jo turtas konfiskuotas. Keršyti savo tiesioginiams priešams tuo metu Anitas dar negalėjo dėl paskelbtos amnestijos. Užtat labai galimas daktas, kad savo keršto planą jis pradėjo nuo buvusio svarbiausiojo tirono (Kritijaus) mokytojo — Sokrato.

²⁵ K. Marksas, F. Engelsas, Apie religiją, p. 16.

²⁶ Античные философы (Свидетельства, фрагменты и тексты), стр. 123.

konkrečiai, apibendrintai. Ksenofontas sako, kad Sokratas taip pat tikėjo kažkokią neapibrėžtą, aukščiausią esybę, kurios protas valdo pasaulį²⁷. Taigi, Sokratas buvo naujos, kylančios kultūros atstovas. Tiesa, jis aukodavęs ir valstybiniais dievams, tačiau, matyt, daugiau iš tradicijos, nes tos aukos buvusios labai jau mažos. Dėl to, Platono liudijimu, teisme Sokratas neatsakė tiesiai į kaltinimą, kad jis pripažįstas naujus dievus. Jis, virtuosiškai naudodamasis dialektikos metodu, tik įrodė, kad Meleto iškeltas kaltinimas bedievybe yra logiškai neteisingas, nes iš Meleto samprotavimų apie Sokratą plaukia du prieštaraujantys sekmenys: „Sokratas nusikalsta, nes netiki dievus, bet tiki dievus“²⁸. Todėl pagal logikos taisyklę tokį kaltinimą reikia atmesti kaip nepagrįstą.

Kaltinimą jaunimo tvirkiniu Sokratas taip pat paneigė. Jis teisme parodė, jog iš Meleto samprotavimų plaukia išvada, kad Sokratas jaunimo netvirkina arba tvirkina nenoromis. Abiem atvejais Atėnų įstatymas neleido traukti atsakomybėn²⁹. Tačiau, primesdami Sokratui jaunimo tvirkinimą, kaltintojai, atrodo, turėjo galvoje visų pirma tėvų ir vaikų santykius, kurie, pažiūrėjus į juos ne iš formalios pusės, Sokrato teorijoje sudaro problemą. Žinoma, Sokratas niekada neskatino mokinių negerbti savo tėvų ar iš jų tyčiotis. Priešingai: Ksenofontas pateikia pavyzdžių, kai Sokratas moko sūnų suprasti savo motiną ir iš pagarbos nusileisti jai³⁰. Tačiau ši problema darosi sudėtingesnė, prisiminus Sokrato mintis apie tai, kad įsakinėti ir valdyti turi teisę tik tas, kas yra protingesnis ir turi daugiau žinių. Kraujo ir giminystės ryšių teisės čia buvo nustumiamos į antrą vietą. Taip samprotaujant, būtinai turi iškilti tėvų ir vaikų santykių problema, į kurią atsakyti leistų tik išsami dalyko analizė. Tuo tarpu kai kurie tėvai, jų tarpe ir Sokrato kaltintojas Anitas, turėjo mąstytojui pretenzijų. Mat, Anito sūnus, paveiktas Sokrato mokslo, susidomėjo filosofija ir, nenorėdamas dirbti tėvo įmonėje, drįso kurį laiką priešintis tėvų valiai.

Taigi, kaltintojai turėjo faktų, kuriais bent iš dalies galėjo pagrįsti kaltinimą. Tačiau, atrodo, ne faktai čia buvo svarbiausia. Juk prieš kurį laiką tuo pačiu Sokratą kaltino ir Aristofanas. Tik tada Atėnai buvo galingi, todėl ir į tokius kaltinimus buvo pažiūrėta atlaidžiai, su jumoru. Dabar buvo kiti laikai, o Sokratas vis vaikščiojo po Atėnus ir kartojo,

²⁷ *Ксенофонт Афинский, Сократические сочинения, стр. 155.*

²⁸ *Platonas, Dialogai, p. 101.*

²⁹ Ten pat, p. 99.

³⁰ *Ксенофонт Афинский, Сократические сочинения, стр. 65—69.*

kad išmintingu galima būti tik toje srityje, kurioje turima žinių³¹. Jei žmogus nori pataisyti batą — mokė Sokratas — jis kreipiasi į kurpių; ir visada kreipiamasi tik į tuos, kurie išmano dalyką taip gerai, kaip amatininkai savo amatą. Analogiškai plaukdavo išvada, kad ir valstybės valdžioje turi būti kompetentingi žmonės. Dėl to savo laiku Kritijus, drausdamas Sokratui mokyti jaunimą, pareikalavo, kad šis nustotų kalbėti apie kurpius, dailides ir kalvius³².

Tokie Sokrato samprotavimai nerodo, kad jis būtų buvęs nusistatęs prieš liaudį, ir todėl vargu ar galima sutikti su tais, kurie Sokratą laiko demokratijos priešu. Filosofo reikalavimas, kad kiekvienas dirbtų tą darbą, kurį išmano ir kuriam yra pasiruošęs, rodo daugiau jo patriotizmą, o ne nusistatymą prieš demokratiją. Tos nuomonės negriauna nei tai, kad Sokratas spartietiškai grūdinosi, nei tai, kad jo buvę mokiniai Alkibiadas ir Kritijus, tapę valstybės vadais, siekdami grynai asmeniškų, egoistinių tikslų, padarė atėniečiams didelių skriaudų. Pastarasis argumentas atkrinta ir dėl to, kad, būdami valstybės vadovais, tie vyrai jau nebuvo Sokrato mokiniai, o Kritijus persekiojo ir patį Sokratą.

Sokratas išaugo ir savo principus išugdė tuo metu, kai Atėnuose demokratija klestėjo. Mąstytojas įpratęs ja didžiulis ir dabar kovojo už tai, kad jo tėvynė atgautų prarastą galią ir gerovę. Jis kovojo už demokratiją, paremtą žinojimu, ir todėl kritikavo anarchiją bei grubų, aklą savavaliavimą. Dėl to, atrodo, teisūs yra A. Krokevičius ir J. Legovičius, kurie mano, jog Sokratas buvęs demokratinių pažiūrų³³. Pažymėtina, kad tokios nuomonės buvo ir Diogenas Laercijus³⁴.

Yra pagrindo galvoti, kad ir patys kaltintojai nesitikėjo tokios traagiškos atomazgos. Jiems svarbiausias dalykas buvo priversti Sokratą nutilti arba bent jį kuriuo nors būdu sukompromituoti.

Mirties Sokratas galėjo išvengti. Jis galėjo pasitraukti iš Atėnų ir į teismą nestoti, kaip savo laiku padarė Anaksagoras ir Protagoras. Tačiau Sokratas to nepadarė. Jis galėjo maldauti teisėjų pasigailėjimo. Tačiau filosofas ir to nedarė³⁵. Teisme Sokratas ne tiek gynėsi, kiek dėstė savo pažiūras, tvirtai pareikšdamas, kad savo darbo jis neatsisakys

³¹ Ten pat, p. 170.

³² Ten pat, p. 33.

³³ A. Krokiewicz, *Sokrates*, Warszawa, 1958, str. 172; *Filozofia starożytna*, Warszawa, 1968, str. 130.

³⁴ *Diogenes Laertius*, *Leben und Meinungen berühmter Philosophen*, Bd. I, S. 85.

³⁵ *Ксенофонт Афинский*, *Сократические сочинения*, стр. 191—198.

jokiomis sąlygomis: „...Kol aš gyvas ir dar pajėgiu, nesiliausiu filosofavęs, mokęs, kelią rodęs kiekvienam iš jūsų...”³⁶

Sokratą teise teismas, kurį sudarė daugiau kaip 500 teisėjų. Svarstant bylą, teisėjai balsuodavo du kartus. Pirmą kartą jie, išklausę kaltinimo ir gynimo kalbas, turėjo pasakyti savo nuomonę, ar kaltinamasis yra kaltas, ar nekaltas. Sokratas buvo pripažintas kaltu tik 30 balsų persvara.

Pripažintasis kaltu galėjo dar prašyti pakeisti kaltintojo siūlomą bausmę. Sokratas galėjo prašytis ištremiamas, atsipirkti kaltę pinigais ir t. t. Bet jis, kalbėdamas teisme antrą kartą, pasiūlė savo bausmei išpirkti juokingai mažą sumą. Tai, atrodo, teisėjai suprato kaip pasityčiojimą, ir, antrą kartą balsuojant, Sokratas buvo pasmerktas mirti jau 80 balsų dauguma.

Po teismo nuosprendžio Sokratas gyveno dar 30 dienų. Ir tada jis dar turėjo galimybės gelbėtis — pabėgti iš kalėjimo. To meto kalėjimo viršininkai ir sargai būdavo lengvai paperkami, ir Sokrato bičiuliai jau buvo paruošę sąlygas pabėgimui. Tačiau Sokratas bėgti atsisakė. Juokaudamas jis klausė savo draugų, bene jie suradę tokią vietą, kur mirtis žmogaus nepasiektų³⁷.

Atsisakydamas bėgti iš kalėjimo, Sokratas pasiliko ištikimas tam, ko jis mokė visą gyvenimą. Peloponeso karo nelaimės padarė tai, kad Atėnų teisėtumas buvo palaužtas. Filosofas matė, kaip dažnai būdavo savavaliaujama ir nepaisoma įstatymų. O juk valstybės teisinis pagrindas yra jos įstatymai. Todėl, trokšdamas atstatyti Atėnų valstybės prestižą, išminčius reikalavo kiekvieno klausyti įstatymų, už kuriuos pats balsavo. Jis ir pats jų griežčiausiai laikėsi, net ir tais atvejais, kai reikėdavo prieštarauti daugumai ar stipresniajam³⁸. Todėl nenuostabu, kad ir dabar jis ryžosi paklusti įstatymui.

Mirtį Sokratas pasitiko visiškai ramiai. Filosofas visą gyvenimą pasitikėjo protu ir lavinosi, kad jokiomis aplinkybėmis nepasiduootų jausmų antplūdžiui. Dėl to dabar, sulaukęs 70 metų, jis jau sugebėjo ramiai pažvelgti į tai, ko negali išvengti joks žmogus.

Apie mirtį Sokratas žinojo taip pat tik tiek, kad „nieko nežino“. Tačiau jis tikėjo, kad žmogui tai nėra blogis. „Juk mirtis,— kalbėjo Sokratas,— yra viena iš dviejų: arba visai nebūti ir numirus nieko ne-

³⁶ *Platonas*, *Dialogai*, p. 105.

³⁷ *Ксенофонт Афинский*, *Сократические сочинения*, стр. 196.

³⁸ *Platonas*, *Dialogai*, p. 109—110.

bcjusti, arba, kaip sako, mirtis yra kažkoks sielos pasikeitimas, jos, sielos, persikėlimas iš čia į kokią kitą vietą”³⁹. Pirmuoju atveju mirtis primintų miegą, kur net sapnuoti nesapnuojama, ir Sokratą, jau garbingo amžiaus žmogų, ji išgelbėtų nuo galimų senatvės kančių. Antruoju atveju, jei būtų tiesa tai, ką pasakoja apie Hadą, kad ten galima susitikti visus mirusius teisingus žmones, pusdievius (Homerą, Hesiodą, Orfėją) ir su jais bendrauti,— mirtis būtų neapsakoma laimė. Dėl to jis didžiadvasiškai išklaušė žinią apie mirtį ir vėliau ramiai išgėrė nuodų taurę. Taip mirė Sokratas — tikrai stipri ir tauri asmenybė.

* * *

Kalbant apie Sokratą, kiekvieną kartą iškyla klausimas, kiek jo mokinių vaizduojama Sokrato asmenybė atitinka tikrai gyvenusį žmogų. Gal būt, mes žinome šį filosofą ne tokį, koks jis buvo, bet tokį, kokį jį mums pavaizdavo Platonas, Aristotelis, Ksenofontas ir kt. Tačiau, atrodo, tai nekeistų dalyko esmės. Tų žmonių pavaizduotas Sokratas tapo mums filosofo simboliu⁴⁰, kuriame sujungti į vieną būdingiausi tikro mąstytojo bruožai. Su šiuo simboliu mes ir dabar siejame daugelį filosofijos problemų.

Sokrato mokslas filosofijai turėjo didžiulę reikšmę. Daug kuo Sokratas artimas kirenaikams ir kinikams, neabejotiną įtaką jis padarė Platonui ir Aristoteliui, o per juos ir visai vėlesnei filosofijai.

³⁹ Ten pat, p. 122.

⁴⁰ Galima spėti, kad Aristofanas pavaizdavo Sokratą tokį, koks jis turėjo atrodyti eiliniam, nedidelio intelekto atėniečiui. Jam Sokratas buvo paprastas keistuolis, kuris mokė kitus gyventi, o pats nesugebėjo įsigyti net padoresnio apsiausto.